

VÄRLDSARVET GAMMELSTADS KYRKSTAD

Den 7 december 1996 fördes Gammelstads kyrkstad upp på Unescos världsarvslista över för mänskligheten omistliga kultur- och naturmiljöer. Världsarvskommitténs motivering löd: "Gammelstads kyrkstad är ett enastående exempel på den traditionella kyrkstad som finns i norra Skandinavien. Den illustrerar på ett utomordentligt sätt anpassningen av traditionell stadsplanering till de speciella geografiska och klimatologiska förhållanden som råder i en svår naturmiljö."

Världsarvsområdet omfattar kyrkan, omgiven av kyrkstaden, borgarkvarteren, de offentliga byggnaderna och delar av den yngre permanenta bebyggelsen. Kyrkstadstraditionen, dvs sedvänjan att övernatta i kyrkstugorna i samband med kyrkbesök, är avgörande för världsarvsstatusen.

MARKNADSPLATS, KYRKPLATS OCH STAD

För 1000 år sedan var lulebygden en skärgård där havet stod tio meter över dagens nivå. Kyrkberget i nuvarande Gammelstad var en liten ö i Luleälvens mynning. Under 1300-talet blev området handels- och marknadsplats och centrum i en socken som sträckte sig från kust till fjäll längs Kalix, Lule och Råne älvar.

Efter freden i Nöteborg 1323 var Sverige och Ryssland oeniga om gränsdragningen i norr. För att tillförsäkra sig området gav den svenska staten Lule älvdal till stormän från Mellansverige. Kyrkan sände ut präster och byggde enkla träkyrkor och 1339 nämns för första gången att gudstjänst hölls i "Luleå". Kyrka och präster, skattläggning och svensk lagstiftning användes för att inordna Norrbotten i det svenska riket.

Stenkyrkan började byggas under 1400-talet. Den är ett imponerande byggnadsverk, som vittnar om bygdens ekonomiska välstånd, sannolikt byggd på handel med skinn från inlandet och lax från fisket i älvarna.

På 1600-talet skärptes regeln att all handel skulle koncentreras till städer, där den kunde beskattas, och 1621 grundades staden Luleå vid den gamla marknadsplatsen. Redan 1649 konstaterades att hamnen blivit för grund p g a landhöjningen. Luleborgarna tvingades flytta sin stad närmare kusten. Därmed fick man Luleå Nya stad och Luleå Gamla stad, nutidens Luleå och Gammelstad. Nordöst om Gammelstads kyrka finns ännu några vinkelräta kvarter med gårdar som har sina rötter i stadsepoken på 1600-talet.

NEDERLULEÅ KYRKA

Nederluleå kyrka är Norrlands största medeltida kyrka. Den byggdes under 1400-talet och invigdes, enligt traditionen, av ärkebiskop Jacob Ulfsson 1492.

Kyrkan har tillbyggnader för vapenhus och sakristia, spånklätt tak och tegeldekoration på gavelröstena. I bogårdsmuren finns två stigluckor, portar, varav den norra är bevarad i ursprungligt skick. I stigluckorna finns igenmurade skottgluggar och i kyrkans östra gavel finns en utsiktsslucka. Detta talar för att kyrkan använts som befästning i orostider. Det vitputsade klocktornet byggdes 1851 och ersatte då en äldre klockstapel av trä, belägen nordväst om kyrkogården på bergets högsta punkt.

Nederluleå kyrka har en mycket rik interiör och inredning. Korets senmedeltida kalkmålningar är utförda av Albertus Pictors skola. De kalkades över på 1700-talet men togs fram igen 1909. Till höger om altaret finns medeltida korbänkar och en rekonstruerad sk biskopsstol.

Altarskåpet, med sitt myller av träfigurer som berättar om Kristi lidandes historia, är ett av landets finaste. Det byggdes i Antwerpen omkring 1520 och kostade 900 mark silver, en jättesumma som lulebönderna uppges ha betalat kontant. Predikstolen och minnestavlorna är utförda av Nils Jacobsson Fluor i början av 1700-talet.

Kyrkans mäktiga orgel invigdes 1971. Den har 55 stämmor och 4200 pipor, som varierar i längd från 5 mm till 6 m. Orgeln är byggd av Grönlunds orgelbyggeri AB i Gammelstad. Under juni-augusti är kyrkan öppen alla dagar. Övriga året endast vardagar samt i samband med gudstjänster. Bokade grupper är välkomna året runt.

KYRKSTADEN

Av Sveriges totalt 71 kyrkstäder återstår idag endast 16 stycken. Merparten av dessa är spillror av vad de en gång var. Gammelstad har landets största och bäst bevarade kyrkstad med 408 stugor uppdelade i 553 kammare.

Kyrkstaden har troligen uppstått som ett resultat av flera samverkande faktorer: de långa avstånden, handelsmännens behov av lager- och övernattningsbodar vid marknadsplatsen, kyrkSTALLARNA, där hästarna stod medan allmogen närvarade vid gudstjänsten samt sist men inte minst befolkningens skyldighet att besöka kyrkan regelbundet.

Det äldsta belägget för Gammelstads kyrkstad finns i Johannes Bureus skildring av sitt besök här julen år 1600: "Alle bönder hafva sijna stugur vidh kyrkian på en plass the kalla Bärghet". Tyvärr skriver Bureus inget om kyrkstadens ålder, men sannolikt byggdes de första kyrkstugorna i mitten av 1500-talet.

Stugornas oregelbundna placering talar för att de tillkommit efterhand och vid behov. Från början hade folk från samma by sina stugor intill varandra och vid byarnas olika infarter till kyrkan. När alla vägar var kantade med stugor, fylldes även marken mellan vägarna av byggnader. Då uppstod gränderna och "smogen", dvs de smala prången mellan kyrkstugorna. Gammelstads kyrkstad har aldrig härjats av någon stor brand och förnyelsen har skett sakta och stegvis. Många av dagens kyrkstugor fanns 1817, då den första detaljerade kartan ritades, och av dessa kan ett flertal ha existerat 100 år tidigare. Några mer exakta dateringar är svåra att ge. Under juni-augusti ordnar Gammelstads turistbyrå dagliga visningar av kyrkstaden. Bokade grupper är välkomna året runt.

KYRKSTADSSEDEN

Kyrkstaden var sockenbornas självklara mötesplats. Här sammanstrålade man för att närvara vid högmässor och andaktsstunder, vid marknader, ting och sockenstämmor men också för att träffa vänner och bekanta från andra byar än den egna. Så småningom skedde en indelning av kyrkhelgerna i gammeldoms- och ungdomshelger. Under ungdomshelgernas "nattfrierier" inleddes många bekantskaper som senare ledde till äktenskap.

I Gammelstad är kyrkstadsseden levande. Tre till fyra gånger per år inbjuds församlingsborna till kyrkhelg och under den traditionella konfirmationsläsningen före midsommar bor ungdomarna i kyrkstugorna.

Visningsstugan, kyrkstuga nummer 253 vid Framlänningsvägen, visas för besökare under sommarmånadernas helger.

Världsarvet Gammelstads kyrkstad

Turistbyrån Gammelstad

Telefon 0920-45 70 10 • Telefax 0920-45 51 12

E-post: worldheritage.gammelstad@lulea.se

Friluftsmuseet Hägnan

Telefon 0920-45 48 66

Nederluleå församling

Telefon 0920-27 70 00 • Telefax 0920-27 70 01

www.lulea.se/gammelstad

LULEÅ KOMMUN

Våra svenska världsarv

1. Drottningholm, Ekerö

Slottsförvaltningen
tel: 08-402 62 80
www.royalcourt.se

2. Skogskyrkogården, Stockholm

Stockholms kyrkogårdsförvaltning
tel: 08-508 301 00
www.kyf.stockholm.se

3. Engelsbergs bruk, Fagersta

Fagersta Turism
tel: 0223-131 00
www.fagersta.se

4. Birka och Hovgården

Riksantikvarieämbetet
tel: 08-560 514 45
www.raa.se/birka

5. Hällristningsområdet i Tanum

Vitlycke Museum
tel: 0525-209 50
www.vitlyckemuseum.se

6. Hansestaden Visby

Gotlands kommun
tel: 0498-26 90 00
www.gotland.se

7. Lapponia - Lapplands världsarv

tel: 0971-170 80
www.laponia.nu

8. Örlogsstaden Karlskrona

Karlskrona kommun
tel: 0455-30 30 00
www.navalcity.org

9. Gammelstads kyrkstad, Luleå

Visitor Centre tel: 0920-45 70 10
www.lulea.se

10. Höga Kusten

tel: 0611-34 90 00
www.highcoast.net

11. Södra Ölands Odlingslandskap

tel: 0485-471 50
www.sodraoland.com

12. Falun

Välkommen till Falun
tel: 023-830 50
www.visitfalun.se

13. Grimeton

tel: 0340-67 41 90
www.grimetonradio.se

14. Struves meridianbåge

tel: 08-51 91 80 00
www.raa.se

ÖVRIG BEBYGGELSE

Gammelstad är en unik blandning av kyrkstad för helgboende och kyrkby för året-runt-boende. Kyrkbyns bebyggelse uppvisar stora kontraster mellan fattigmansstugor och storgårdar.

Gästgården, Borgmästargården och Kaptensgården samt ett flertal andra hus ligger i stadskvarteren öster om kyrkan. De har sitt ursprung i 1600-talets borgarstad.

Margaretas Wårdshus byggdes under 1800-talets första hälft. Huset har under huvuddelen av sin tid varit kärnan i en stor handelsgård och är idag restaurang.

Sockenmagasinet omedelbart söder om kyrkan byggdes 1790. Här lagrades den skatt som allmogen lämnade till bl a prästens lön. Från 1839 var byggnaden också ett magasin för utsäde från goda år att användas då skörden slagit fel.

Sockenstugan, byggd 1754, är kyrkbyns fjärde i ordningen. Den har nyttjats som tingssal, häkte, kommunalkontor och mötessal och inrymmer idag ett kafé som drivs av församlingen.

Separatiststugan användes som bönhus av separatisterna. Denna rörelse uppstod i början av 1800-talet som en protest mot kyrkans nya böcker. Till sist separerade man från kyrkan och ordnade egna sammankomster.

Betelkapellet, vid Torgets norra sida, var värdshus från 1806 till 1908, då det köptes av en baptistförsamling och byggdes om till kapell. Numera finns här kafé och Visitor Centre med turistbyrå, utställning och bildspel. Guidade turer utgår härifrån.

HÄGNAN

Kyrkstugan var det första fritidshuset för vanligt folk. I kyrkstaden fanns umgänge, underhållning och uppbyggelse, och här var man arbetsfri. Hemma i byn hade man bostad, bärning och vardagslunk - men sällan en ledig stund.

För att få rätt bild av kyrkstaden måste man veta något om livet i byarna. Det får man veta på Hägnan, ett levande friluftsmuseum 200 m nordost om världsarvet.

Hägnan ligger på marker som tillhört prästgården sedan 1300-talet och har alldeles äkta fornlämningar. Hägnan har fyra museigårdar, två från 1700-talet, där gårdens folk gör det mesta själva, en från 1800-talet, mitt i brytningen mellan självhushåll och penningekonomi samt en lanthandel från 1930-talet, där även Du kan handla.

Bli inte förvånad om bondfolket sitter och äter när Du kommer in i Storgården eller om Du möter pigor vid brunnen och getter på gårdstunet. Både folk och djur tycker om gäster. Hör Du hammerslag från smedjan kan Du gå in och hör Du musik från dansbanan är det bara att bjuda upp.

Hägnans museigårdar och Kafé Fägnan är öppna dagligen från 6 juni till 1:a helgen i september. Övriga året kan Du strosa fritt i området eller boka besök och förtäring. Lanthandeln är öppen vardagar året om.

GAMMELSTAD

1. Nederluleå kyrka
2. Turistbyrå/Visitor Centre
3. Information
4. Separatiststugan
5. Kyrkberget
6. Kyrkstallen
7. Gamla Älvstranden
8. Den Äldsta hamnen

OS KYRKSTAD

- 9. Hägnan Museum
- 10. Gamla Gästgården
- 11. Borgmästargården
- 12. Kaptensgården
- 13. Margaretas Wårdshus
- 14. Sockenstugan
- 15. Sockenmagasinet
- 16. Visningsstugan

VÄRLDSARVET
GAMMELSTADS
KYRKSTAD